

Megírta Mo. és a környező területek, így a Török Birodalom történetét 1490-től 1522-ig (*Commentariorum [...] libri XI*). Tárgyát dalmát szemmel nézi és erkölcsi erők mozgásterében helyezi el. Mivel az események ez időben a kereszténység számára kedvezőtlenül alakultak, morális züllést lát, és a szereplőkről, a felső osztályokról roppant szigorú jellemrajzot fest, első helyen a viszálykodást róva fel. A fölemelkedést a régi erkölcsök visszaállításától várja. Vlsz. használta Antonio →Bonfini munkáját. Friss mo.-i tudósításokkal a délvidéki humanista kör (→Várad Péter, majd Frangepán Gergely kalocsai érsek, Bánffy Bernát bácsi főesperes, Beriszló Péter kalocsai kanonok) látta el, amellyel levelezésben állt, 1503-ban meg is fordult körükben. Munkáját Frangepánnak ajánlotta. Elsősorban nem adatai miatt fontos, hanem azért, mert bepillantást enged ennek az értelmiségi centrumnak a gondolkodásmódjába.

Kiad. és irod.: *Commentariorum de rebus, quae temporibus eius in illa Europae parte, quam Pannonii et Turcae eorumque finitimi incolunt, gestae sunt, libri XI.*, Frankfurt, 1603; *Kortörténeti feljegyzések (Magyarország)*, kiad. BLAZOVICH László, Sz. GALÁNTAI Erzsébet, Szeged, 1994 (a magyar vonatkozású részek fordítása, bevezetővel, irodalommal).

Kulcsár Péter

tucat →darabmértékek

tudománynépszerűsítés, népművelés (17. század)

A 17. sz.-ban a tudomány és a műveltség széles körű terjesztésére elsősorban a ref. értelmiség törekedett. Az ellenreformáció egyik alappillére kétségtelenül a jezsuita oktatás volt, ám a tudományok itt elsajátítható rendszere nem jutott túl a →jezsuiták iskoláin, kollégiumain, ahol a főnemesi ifjúság tanult. A század végére megerősödő jezsuita tudományos, ismeretterjesztő irodalom (→Szentiványi Márton, →Hevenesi Gábor) a latinul olvasók szűk köréhez szólt. A szélesebb rétegeknek szánt ájtatossági, hitbuzgalmi irodalom elsősorban az érzelmekre kí-

vánt hatni, gyakran a középkori misztika felelevenítésével, a barokk irodalom esz-köztárának segítségével.

A ref.-ok számára a ~ ösztönzői a század első évtizedeiben az európai kálvinista tudományosság központjai, a német egyetemek (Heidelberg, Herborn, Marburg, Altdorf) voltak. Az erdélyi fejedelmek és más gazdag pártfogók támogatása lehetővé tette, hogy a ref. prédikátor-írók közül sokan itt képezhessék magukat; többen megfordultak svájci, angol és holland egyetemeken is (→peregrináció). A kor ismeretanyagának magyar nyelvű terjesztését is szolgálta az anyanyelv rendszerezése, fejlesztése. →Szenci Molnár Albert és →Geleji Katona István nyelvészeti munkássága (→szótárak, →grammatikák) Heidelberg hatását mutatja. Szenci előszavaiban és könyvajánlásaiban fogalmazta meg nézeteit a hazai művelődés fellendítéséről, az iskolarendszer reformjától a nőoktatás bevezetéséig. A Bethlen Gábor környezetében keletkezett történeti művek közül kiemelkedik →Hápor-toni Forró Pál Curtius Rufus-fordítása (*Nagy Sándornak macedónok királyának históriája*, Debrecen, 1619). →Szepsi Csombor Márton útleírásában (*Europica varietas*, Kassa, 1620) Európa számos országának nemcsak földrajzi, hanem történelmi, gazdasági viszonyairól, mindennapi életéről is beszámolt.

A század közepére a külföldön tanuló magyar ref. diákok legfőbb célpontja már Hollandia és Anglia. Az ott megismert vallási és filozófiai irányzatok közül különösen a →puritanizmus, az →enciklopédizmus és a →kartezianus filozófia befolyásolta a hazai népnevelő, pedagógiai törekvéseket. Angol és holland szerzők kegyességi műveinek fordítása →Medgyesi Pál, →Martonfalvi Tóth György és mások jóvoltából nagymértékben járult hozzá a puritánus teológiai és etikai elvek terjesztéséhez. Jelentősen hatott →Comenius munkássága is. A ~ mo.-i és erdélyi terjesztőivé a ref. főiskolai székhe-lyek váltak: Debrecen, Sárospatak, Gyulafehérvár, Nagyenyed, Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely.

→Apácai Csere János *Magyar encik-*



Felvinczi György fordításának 1694-es, löcsei kiadása

lopédiájában (Utrecht, 1653 [1655]) a tudományok teljes körét kívánta összefoglalni, a korban leginkább tisztelt szerzők (Descartes, Ramus, Amesius, →Alsted és mások) nyomán. Művelődéspolitikai elképzeléseit a *Magyar logikácska* (Gyulafehérvár, 1654) függelékeként megjelent *Tanácsban*, továbbá a gyulafehérvári (1653) és kolozsvári (1656) latin székfoglalójában fejtette ki. Meggyőződése szerint az egyetemes tudás elsődleges célja a Biblia megértése és magyarázata. Ugyanakkor a kulturális elmaradottság felszámolása a nemzet felemelkedésének feltétele. 1658-ban nyújtotta be Barcsai Ákos fejedelemnek egy négy fakultásból álló egyetem tervezetét.

A kor műveltségének alapkönyve, akárcsak korábban és még sokáig, a Biblia volt. A század folyamán →Károlyi Gáspár fordítását átdolgozva többször is újra megjelentették (→Szenci Molnár Albert, Hanau, 1608, Oppenheim, 1612; →Szenci Kertész Ábrahám, Várad–Kolozsvár, 1660–61; →Tótfalusi Kis Miklós, Kolozsvár, 1685). Tótfalusi kijavította a Károlyi-fordítást, következetes

helyesírási elveket dolgozott ki. Kolozsvári nyomdájában nagy számban készítette a széles rétegeknek szánt, olcsó kiadványokat. A tartalmi, stiláris és helyesírási javítások mellett az igényes tipográfiai megformálásra is gondja volt. Szenvedélyes *Mentségében* (Kolozsvár, 1698) az őt ért támadásokra válaszolva hangsúlyozza a könyvnyomtató szerepét a tudatlanság megszüntetésében.

Gyakorlatias kérdésekben foglal állást →Tarpai Szilágyi András (*Szegények prókátora*, Kolozsvár, 1675): a gazdasági és a pénzügyi élet etikai vonatkozásait vizsgálja.

→Pápai Páriz Ferenc az ember testi-lelki békéjét elősegítő könyveit részben fordította, részben önállóan szerkesztette. A *Pax corporis* (Kolozsvár, 1690) az első olyan nyomtatott magyar nyelvű →orvosi könyv, amely a teljes orvostudomány összefoglalását kísérelte meg. Latinul megjelentetett prot. egyháztörténetét magyarra is lefordította (*Romlott fal építése*, 1685, ms.). *Ars heraldicája* (Kolozsvár, 1695) az első magyar címertan; számos közjogi, történelmi, politikai vonatkozása van. Fontos nyelvészeti munkássága is.

Az unit. →Felvinczi György versben fordította le (1693) a salernói orvosi iskola tanításait az egészséges életmódról (*Az Anglia országban lévő Salernitana Scholának jó egészségről [...] írott könyve*, Kolozsvár, 1693; →orvosi tanköltetmény). Oktató-dicsérő verseiben különféle mesterségeket, foglalkozásokat írt le (nyergesek, hegedűsök, kalmárok, gazdasszonyok, ügyvédek, hivatalnokok, ötvösök).

A ~ eredményeit a nyomdák tették hozzáférhetővé. Különösen az 1600-as évek első felében sokan külföldi tanulmányaik színhelyén jelentették meg a magyar iskoláknak szánt →tankönyveiket. A magyar nyelvű könyvek legfőbb hazai terjesztői közül a 17. sz. elején kezdte meg működését a bártfai Klösz- és a löcsei Brewer-nyomda. Kiemelkedő jelentőségű →Szenci Kertész Ábrahám váradai tipográfus kiadói tevékenysége a század közepén; a korszak végének ne-

vezetes nyomdása Tótfalusi Kis Miklós. Említendő még a debreceni, a sárospataki és a gyulafehérvári nyomda. Fontos szerepet töltöttek be a nagyobb főiskolai könyvtárak (Debrecen, Sárospatak, Gyulafehérvár, Kolozsvár).

A század második felében az ellenreformáció erősödése a kat. irodalomnak kedvezett, a ref. értelmiség egyre nehezebb helyzetbe került. Így az általuk megvalósított ~ virágzó korszaka a század végére lezárult.

Kiad.: APÁCAI CSERE János, *Magyar encyclopaedia*, kiad. BÀN Imre, Bp., 1959; *Úő Válogatott pedagógiai művei*, kiad. és bev. OROSZ Lajos, Bp., 1956, ²1976; BHA 18, 1988 (hasonmás); PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax corporis*, kiad. SZABLYÁR Ferenc, Bp., 1984; *Úő, Romlott fal építése*, kiad. THURY Etele, Bp., 1906; SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, kiad. TOLNAI Gábor, VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 1976; SZEPSI CSOMBOR Márton, *Europica varietas*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, Bp., 1979; TARPAI SZILÁGYI András, *Szegények prókátora, avagy az adás, vevés, kölcsönzés és usora felől való igazgatás, mely bizonyos kérdésekben és arra való feleletekben befoglaltatott, és az Isten népének épületire kibocsáttatott*, kiad. HORVÁTH Csaba Péter, PÉNZES Tibor Szaboles, bev. PETRŐCZI Éva, Bp., 2010 (Medgyesi Pál Puritán Kiskönyvtár, 1); *Tótfalusi Kis Miklós maga személyének, életének és különös cselekedeteinek mentsége...*, kiad. BÀN Imre, bev. KLANICZAY Tibor, Bp., 1952; „*Az keresztyén olvasóknak*”. *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*, kiad. ZVARA Edina, Bp., 2003 (Régi Magyar Könyvtár. Források, 14);

Irod.: BÀN Imre, *Apácai Csere János*, Bp., 1958; HAIMAN György, *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus*, Bp., 1972; TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Bp., 1978; *Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYÖRY L. János, Debrecen, 2008; *Egyház és kegyesség a kora újkorban. Kutatástörténeti tanulmányok*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, CSORBA Dávid, BARÁTH Béla Levente, Debrecen, 2009.

Bartók István

tudományos illusztráció

A →kép egyik határeset: tkp. ábra, amelynek rendeltetése valamely szöveg szemléletes értelmezése. Olyan képtípus, amely teljes mértékben függ a szövegtől, vagy helyettesíti azt; az összefüggést gyakran keresztutalások is biztosítják (pl. szövegelemek, felirat, betű- vagy számjelzések, jelmagyarázat stb.). Lehet ábrázoló jellegű (pl. elbeszélő irodalmi és történeti szövegek illusztrálására: →narratív ábrázolás vagy →történeti kép, természettudományos, technikai illusztráció) vagy diagramszerű formula (pl. geometriai példák; trigonometriai, geográfiai, kozmológiai ábrák; szélrózsa; zeneelmélet, fogalmi felosztások, genealógia szemléltetésére való rajzok; épületek metszetei és vetületei). Az ókor tudományos irodalmának (pl. geometria, földmérés, térképészet) hagyatékával együtt az európai kultúra jelentős ~kincset is örökölt, amely az újkorig meghatározó szerepet játszott a vizuális világkép alakításában. A tradicionális formulákkal szemben a ~ tapasztalati alapokra helyezésében a késő középkorban következtek be az első változások, mindenekelőtt a nominalizmus tudományosságának megfelelően. A lényegében Dioszkuridész illusztrációi nyomán öröklődő botanikai illusztráció hagyományában a 14. sz. végi padovai herbárium (az *Erbario Carrarese* alapján: *Liber de herbis*, Milano, Ambrosiana) természet utáni ábrái hoznak változást, ugyanott tűnnek fel a bestiárium első reális állattani illusztrációi. Közismert Leonardo da Vinci kezdeményező szerepe általában a modern természet- s különösen az anatómiai tanulmányok meghonosításában. A geográfiai ~ fordulatát s a modern térképészet fejlődésének kezdetét a ptolemaioszi hagyomány 15. sz.-i felújítása jelenti, melynek lényege a földfelület részleteinek gömbfelületek vetületeiként való ábrázolása. Ennek elterjedése tette lehetővé a földrajzi felfedezések kartográfiai feldolgozását s a vizuális világkép rohamos átalakulását. Az újkori ~ nagyszabású összefoglalása, egy új, empirikus világkép önmagában is nagy hatású,